

ARNAVUT ÂLİM HAFİZ ALİ KORÇA'NIN TEFSİR ÇALIřMALARINI

Elton KARAJ¹

ÖZET

XX. Asrın başında Arnavutluk Osmanlı'dan bağımsızlığını yeni ilân etmiş ve devlet olarak istikrarını ikame etmeye çalışıyordu. İhtiyaçlar çoktu ve herkes uzmanlığına göre katkıda bulunmuştur. Arnavutluk'un ulusal ve dini meselesine en çok katkıda bulunanlardan Hafız Ali Korça'ydı. Çağdaş ve ilerici yaklaşımını açıkça ifade ettiği Tefsir ilmi dahil olmak üzere çeşitli alanlarda yazılar yazmıştır. Sistematik olmayan bir şekilde Kur'an-ı Kerim'in meali, kısa surelerin tefsiri, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin câmiyeti hakkında ve müstakil olarak Yusuf Suresi'nin mazmun tefsirini kaleme almıştır. Bu makalede Hafız Ali'nin tefsir alanındaki çalışmaları ele alınmıştır. Yazarın çalışmaları nesir ve manzum olarak tefsir olmak üzere iki ana başlığa ayrılmıştır. Temel özellikleri üzerinden her bir kategorinin tasviri yapılmıştır. Çalışmanın sonunda Hafız Ali Korça'nın Arnavutluk'ta Kur'an-ı Kerim'in klasik ve çağdaş tefsirinin çok güçlü bir âlimi olarak karşımıza çıkmıştır. Allah'ın Kitabını içinde yaşadığı toplumun dil ve seviyesine göre açıkladığı, ileride yapılabilecek daha derinlikli çalışmalara ilk adımları attığı ve Müslümanların ancak kendi din ve peygamberlerini anladıktan sonra Batı'nın gelişmişliğini anlayabilecek ve kendilerini koruyabileceklerini güçlü bir şekilde delillendirerek ifade ettiği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hafız Ali Korça, Meal, Peygamberlik, Çağdaş Tefsir, Yusuf ve Züleyha.

INTERPRETATION WORKS OF ALBANIA SCIENTIFIC HAFİZ ALİ KORÇA

ABSTRACT

At the beginning of the XX century, Albania had just declared its independence from the Ottoman Empire and was trying to establish stability as a state. There were many needs and everyone contributed according to their expertise. One of the people who contributed the most to Albania's national and religious issues was Hafız Ali Korça. He wrote various works in different fields, including the Tafsir science in which he clearly expressed his contemporary and progressive approach. He wrote a non-systematic interpretation of the meaning of the Qur'an, a commentary on the short suras, on the completeness of the prophethood of Prophet Muhammad, and an independent interpretation of the allegory of the Surah Yusuf. This article focuses on Hafız Ali's work in the field of interpretation. The author's work is divided into two main categories: prose and poetry interpretation, and each category is described through its main features. At the end of the study, Hafız Ali Korça emerged as a very strong scholar of classical and contemporary interpretation of the Qur'an in Albania. It is evident that he explained Allah's book according to the language and level of the society he lived in, laid the groundwork for more in-depth studies in the future, and strongly demonstrated that Muslims can only understand Western development and protect themselves after understanding their own religion and prophets.

Keywords: Hafız Ali Korça, Translation, Prophecy, Contemporary Interpretation, Yusuf and Zulayha.

¹ Sakarya Ün., Sosyal Bil. Enst., ORCID ID: 0000-0003-3493-4357, ekaraj85@hotmail.com
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 08/05/2023–Kabul Tarihi/Accepted: 14/05/2023

GİRİŞ

Hafız Ali Korça 5 Nisan 1873'te Goriçe şehrinde dünyaya geldi. İlk ve ortaokulu Goriçe'de, yüksek öğrenimini ise İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. 12 yaşında hafız oldu. (Drita Islame, 2020) Arnavutça dışında Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok ileri derecede biliyordu. Hafız Ali, Eğitim Bakanlığı danışmanı, bu Bakanlığın Genel Müdürü, Arnavutluk Yüksek Şariat Konseyi'nde Fetva Başkanı, Tiran Yüksek Medresesi'nde öğretim görevlisi vb. gibi önemli görevler üstlendi. 31 Aralık 1956'da Kavaya (Kavajë) şehrinde vefat etti. O, tefsir, fıkıh, tasavvuf, tarih, dil ve şiir gibi pek çok dalda yetişmiş Müslüman bir entelektüel ve fikir adamıdır. Bütün bu alanlarda eserleri bulunmaktadır. Eserlerinde İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, Mevlâna Celâleddîn Rûmi, Ömer Hayyam, Sâdi Şirâzi, Hoca Tahsin, Muhammed Abduh, vb. din alimlerinin etkisi açıkça tespit edilebilmektedir. Çalışmamıza konu olan tefsir eserlerinin yanı sıra Hafız Ali'nin en önemli eserlerinden bazıları *Trëndaflishta e Sadiut* (Sadi Şirazi'nin *Gülistan*'ının tercümesi), *Rubaijjati Hajjam* (Ömer Hayyam'ın *Rubâiyyat*'ının tercümesi), *Mevludi*, *Historia e Shenjtë dhe Katër Halifetë* (*Kutsal Tarih ve Dört Halife*), *Treqind-e-tri Fjalet të Imam Aliut* (*Hz. Ali'nin 303 Sözü*), vb. Eserleri araştırmacı yazar İsmail Ahmedi tarafından derlenmiş ve 2006 senesinde Logos-a Yayınevi tarafından 12 cilt halinde yayınlanmıştır.²

Hafız Ali Korça'nın Yusuf Sûresi'ni manzum bir eserde ele almasını tefsir dalı ile ilgili bir çalışma kabul ederek, yazarımızın bu alandaki eserleri iki kategoriye ayırmayı uygun bulduk. Bu kategorilerden birini Hafız Ali'nin nesir olarak ortaya koyduğu ve çoğunluğunun İsmail Ahmedi tarafından *Kur'an'ın Bazı Âyet ve Sûrelerinin Tefsiri*³ ismiyle tek bir ciltte derlenmiş çalışmalarıdır. Bu kitabın içeriğini Fâtiha Suresi'nin tefsiri ve Bakara Sûresi'nin 28. âyetine kadar genişletilmiş tercümesi (Korça, Komentimi i disa ajeteve dhe sureve të Kuranit, 2006), Hz. Peygamberin nübüvvetinin câmiyeti ve bazı kısa sûrelerin tefsiri hakkında yazıları oluşturmaktadır. Aslında yazarımızın bu çalışmalarının büyük çoğunluğu makale şeklinde 1923-1935 senelerinde *Zani i Naltë* dergisinde yayınlanmıştır.

Hafız Ali'nin tefsirinin ikinci kategorisinde ise *Yusuf ile Züleyha* isimli olağanüstü manzum eserini bulmaktayız. Aslında bu eser öncelikli olarak şiirsel nitelikler taşımaktadır, ancak Hafız Ali çok müdakkik bir âlimdir. Şiiriyle sadece sanat yapmayı değil, temaları dini kaynaklara uygun şekilde ele almayı ve amaçlanan mesajı teolojik olarak doğru bir biçimde iletmeyi hedeflemektedir. Yusuf ve Züleyha hikâyesini işlerken bu amacını sürdürdüğü açıktır.

² Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Ahmedi, "KORÇA, Hafız Ali" DİA, C. XXVI, Ankara 2002, s. 197. Hafız Ali Korça hakkında Türkçe olarak onun tarih ve kelam anlayışı hakkında iki farklı yüksek lisans, tefsir alanında eserlerini de kısaca ele alan bir yüksek lisans ve bir doktora tezine rastladık. Bunlar sırayla: Vogli, Ridvan, *Hafız Ali Korça'nın Hayatı ve Tarih Anlayışı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2019 (basılmamış yüksek lisans tezi); Shehu, Asllan, *Arnavut Alimleri ve Kelam Eserleri*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2011 (basılmamış yüksek lisans tezi); Maxharri, Edmir, *XX. Yüzyılda Arnavutluk'ta Tefsir ile Meâl Çalışmaları ve Tanınmış Müfessirler*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2010 (basılmamış yüksek lisans tezi); Piku, Alfred, *Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kur'an İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul 2020 (basılmamış doktora tezi).

³ İsmail Ahmedi'nin tespit edemediği diğer birkaç surenin de mealı *Zani i Naltë* dergisinde yayınlanmıştır. Yeri geldiğinde bahsedilecektir.

Aslında Hafız Ali Korça'nın esas eseri olan *Kutsal Tarih ve Dört Halife* çalışması 600'den fazla sayfadan oluşup şiir biçiminde yazılmıştır.

1. HAFIZ ALİ KORÇA'NIN NESİR TEFSİR ÇALIŞMALARI

Yukarıda zikri geçtiği üzere araştırmacı yazar İsmail Ahmedi, Hafız Ali Korça'nın eserlerini 12 ciltten oluşan bir derleme olarak hazırlamıştır. Sekizinci cilt *Kur'an'ın bazı âyet ve sûrelerinin tefsiri* başlığını taşımaktadır. Bu tefsir kitabı 230 sayfa olarak yayınlanan 25 makaleden olup üç tür çalışma barındırmaktadır:

- a) Kur'an-ı Kerim'in Fatıha Sûresi tefsiri ve Bakara Sûresi'nin 28. âyetine kadar ve Fatıha, Alak, Nun, Müzzemmil, Müddessir, Tekvir ve Mesed surelerinin genişletilmiş meâli,
- b) Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin camiiyeti ile ilgili 16 makale,
- c) Duha Sûresi'nden Kur'an'ın sonuna kadar olan kısa sûrelerin yaklaşık olarak yarısının tefsiri ile ilgili makaleler.

Kur'an-ı Kerim ve Özü eseri kitap olarak yayınlanırken, diğer kısmı 1923-1935 yılları arasında *Zani i Naltë* dergisinde yazılar halinde yayınlanmıştır.

1.1. Kur'an-ı Kerim ve Özü Genişletilmiş Meâli

Bu çalışma 21 Temmuz 1926 tarihinde “Ora e Shkodrës” matbaasında basılmış olup Ali Korça'nın *Kur'an-ı Kerim ve Özü* adlı eserinin bir bölümüdür. Fatıha ve Bakara Sûresi'nin ilk 28 âyetini içeren 15 sayfalık bu eser yazarın yapmakta olduğu kısa Kur'an tefsirinin sadece küçük bir kısmıdır. (Ahmedi I. , 2006) Ayrıca 1934-1935 senelerinde *Zani i Naltë* dergisinde beş ayrı bölüm olarak Fatıha, Alak, Nun, Müzzemmil, Müddessir, Tekvir ve Mesed surelerinin genişletilmiş mealini yayınlamıştır.⁴ Kur'an'ı tamamladığı iddia edilse de (Hoxha, 2008) aslında onun sadece bir kısmı yayınlanmıştır. Öte yanda Hafız Ali'nin kendisi uzunca bir tefsir kaleme aldığını, ancak bu çalışmaları bastırarak maddî imkânlarla sahip olmadığı için geçici olarak *Kur'an'ın Özü*'nü yayımladığını belirtmektedir. (Korça, Komentimi i disa ajeteve dhe sureve të Kuranit, 2006) Buna göre müellifin tefsir adına kapsamlı bir eser yazdığı, ancak mali imkansızlıklar nedeniyle sadece bazı surelerin genişletilmiş tercümesini, dipnotlarda bazı kısa açıklamaların bulunduğu meâl şeklini yayınladığı anlaşılmaktadır.

⁴ Bkz.: Korça, “Thelbi i Kur'anit (Kaptina e Fatihes) (Vijon)” (Kur'an'ın Özü, Fatıha Sûresi), KMSH Yay., Tiran-Priştine-Üsküp 2015, (İlk Yayınlanma: Zani i Naltë, Sayı: 8-9, Nisan-Mayıs 1934), c. V, s. 375-3080; “Thelbi i Kur'anit. (IV), Kaptina “Muzemmil” (Vijon)” (Kur'an'ın Özü (IV) Müzzemmil Sûresi), KMSH Yay., Tiran-Priştine-Üsküp 2015, (İlk Yayınlanma: Zani i Naltë, Sayı: 10-11, Haziran-Temmuz 1934), c. V, s. 346-347; “Thelbi i Kur'anit, Kaptina V, “El Muddeththir” (Vijon)” (Kur'an'ın Özü (V) Müddessir Sûresi), KMSH Yay., Tiran-Priştine-Üsküp 2015, (İlk Yayınlanma: Zani i Naltë, nr. 12, Ağustos 1934), c. V s. 387-390; “Thelbi i Kur'anit (VI) Kaptinat Mesed e Tekvir” (Kur'an'ın Özü (VI) Mesed ve Tekvir Sûreleri), KMSH Yay., Tiran-Priştine-Üsküp 2015, (İlk Yayınlanma: Zani i Naltë, Sayı: 15, Kasım 1934), c. V, s. 477-478; “Thelbi i Kur'anit (VII). Kaptina e Teqvirit” (Kur'an'ın Özü (VII) Tekvir Sûresi), KMSH Yay., Tiran-Priştine-Üsküp 2015, (İlk Yayınlanma: Zani i Naltë, Sayı: 5, Mayıs 1935), c. VI, s. 139-140.

Büyük olasılıkla Kur'an-ı Kerim'in kâmil tefsirini yapma faaliyeti Bakara suresinin ilk 28 âyetini bastırdıktan sonra sona ermiş. Ardından *Zani i Naltë* (Ahmedi I. , 2006) dergisindeki yazılarına devam etmiş olup Bakara Sûresi'nin neşrine devam etmemesini herhangi bir nedenle açıklamamaktadır. Mali sebepler bir engel teşkil etmiş olsa bile aslında bu Hafız Ali'yi yayın işinden durduracak bir gerçekçi bir neden olarak kabul etmek oldukça zordur.

Hafız Ali Fatiha Sûresi'nin tefsirini ilk defa makale olarak *Zani i Naltë* dergisinde Nisan 1924 senesinde yayınlamıştır. Tefsirinin başında sûrenin Mekkî olduğunu, bunun yanında Medenî olma ihtimalini de taşıdığını gibi temel bilgiler vermektedir. (Korça, Tefsiri i sure-i Fatihâsë, 2015) Akabinde âyet sayısını belirtir ve Fatiha'nın farklı isimlerini zikrettikten sonra sırayla bütün âyetlerin tefsirine geçmektedir.

Bazen kendince önemli saydığı farklı konular üzerinde durur ve onlarla daha uzun süre ilgilenir. Örneğin Fatiha Sûresi'nin 4-6. âyetlerinde çoğul kullanımı konusu üzerinde uzunca durur ve amellerin birlikte yapılması halinde daha bereketli olduğunu ifade edip bunu içtimai açıdan da izahını getirerek savunur. Ona göre cemaat veya topluluk olarak yapılabilecek işler herkes tarafından ayrı ayrı yapılıncaya bereketi olmaz. Bu noktada kabul edilmiş bir dua olduğu için Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Müslümanların birbirlerine dua etmelerini tavsiye ettiği hadisi ile bağlantı kurmaktadır. Bu hadisin esas esprisi herkes kardeşi için dua ederse, herkesin duası herkes hakkında kabul edilmiş olur. Aynı zamanda mümin herkes için dua ediyorsa kendini de katmıştır. (Korça, Tefsiri i sure-i Fatihâsë, 2015) Bu yönüyle Fatiha sûresinin sosyal yönden ifade ettiği özellikleri de ele alınmıştır. (Piku, 2020)

Hafız Ali'nin tefsirindeki çok önemli bir diğer unsur bilimsel gerçekleri delil olarak kullanmasıdır. Fırsat bulduğu her sûrede bu tür delillendirmeyi kullanmıştır. Hatta Fatiha Sûresi'nde bu unsura “Thelbi shkencor (fennî)” (Bilimsel Esas) başlığını verilmiştir. Bu durumda bilimsel delillendirmeyi “âlemlerin Rabbi” kavramından yola çıkarak yapmıştır. Bu kavrama **“Gökleri, yeri ve ikisinde yaydığı canlıları yaratması varlığının delillerindedir”**⁵ âyetinden yola çıkarak diğer gök cisimlerinde de tıpkı dünyadaki gibi canlıların var olduğunu iddia eder. (Korça, Tefsiri i sure-i Fatihâsë, 2015)

Oluşturduğu bir başka başlık “Thelbi tasavvufit (sofijisht)” (tasavvufî özü)'dür. İsimlendirmeden anlaşıldığı üzere tasavvufî tefsir yöntemini de kullanmıştır. Fatiha Sûresinin tefsirinde Hafız Ali Allah'ın her yerde olduğu fikrini ortaya atıyor ama O'nun nuru kuvvetli olduğu için gözlerimizi almaktadır. Bunun yanında nefsimizin sisi o kadar yoğun ki bu da Allah'ı görmemize engel olmaktadır. (Korça, Tefsiri i sure-i Fatihâsë, 2015)

Nispeten uzun bir Fatiha Sûresi tefsirinden sonra müellif, yorumlarını çok daha kısa tuttuğu Bakara sûresine geçmiştir.

⁵ Shura, 42/29.

Hafız Ali bu eserinde âyetlerin Arapçasına yer vermiş ve ardından Arnavutça olarak genişletilmiş çevirisini yapmıştır. Dinî ilimlerde âdet olduğu üzere Arapça terim ve sözcükler kullanmıştır. Ancak olabildiğince Arnavutça yazma niyeti göz önünde bulundurulduğunda terimlerin de çevirisini yaparak mümkün olduğu kadar çok Arnavutça yazmaya çalıştığı anlaşılıyor. (Ahmedi I. , 2006)

Örneğin Bakara sûresinin ilk âyetinin tercümesi şöyledir:

“Elif-lam-Mim. Muhammed’in size terennüm ettiği bu kitap, gönderileceği ilk kitaplarda ifade edilmiş, kendinde hiçbir şüphe barındırmaz, Allah katındandır. Korkanlar için bir hidâyet rehberidir; Allah’tan korkanlar, gayba görmeden inananlar için kolay bir hidâyettir. Onlar ki Allah rızası için namaz kılar ve kendilerine verdiğimiz nimetlerden muhtaç olanlara bağıştta bulunurlar.”⁶

Dipnotlarda ise belirli konulara ilişkin çeşitli açıklamalara yer vermiştir. Bu şekilde Bakara Sûresi’nden başlayarak artık Kur’an’ın genişletilmiş tercümesiyle karşı karşıyayız. Örneğin yukarıdaki âyetlerle ilgili olarak şu notları kaydetmiştir:

Elif-lam-Mim: Hurufu mukataaya ilişkin çeşitli yorumları sunmuştur. İlkinde bunların Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Allah arasındaki bazı şifre ve semboller hükmünde olduğu yaklaşımını ortaya koymaktadır. Ayrıca bazı âlimlerin bu şifreleri ancak Peygamber (s.a.v.)’in bilebileceğini kabul etmeleri dolayısıyla anlamlarını keşfetmeye çalışmadıkları, diğer bir kısmının ise bazı manalara ulaşma ihtimali olduğu görüşünde olduklarını ifade etmiştir. ***Korkanlar:*** Burada, Allah’a ve O’nun bize bildirdiği her şeye görmeden görmüş gibi inanan insanları övdüğünü ifade etmiştir. (Korça, Komentimi i disa ajeteve dhe sureve të Kuranit, 2006)

Yazar bu tarzı takip ederek Bakara sûresinin 28. âyetine kadar devam etmiştir. 1934-1935 senelerinde ise Fatıha, Alak, Nun, Müzzemmil, Müddessir, Tekvir ve Mesed surelerinin mealini yayınlamıştır. Burada göze çarpan husus mealin daha kısa oluşu ve dipnotların olmayışıdır. Ancak bu çalışmalar dışında Hafız Ali’nin genişletilmiş meâl versiyonunda herhangi başka bir çalışmasına rastlanılamamıştır.

1.2. Hz. Muhammed (s.a.v.)’ın Peygamberliği Hakkında Tefsir Yazıları

Ali Korça’ya göre gerçek medeniyet, manevi nitelikler ve insani ve sosyal hayat peygamberler aracılığıyla doğmuştur. (Korça, Ç’duhet feja, 2015) Dolayısıyla onun eserlerinde Hz. Peygamber (s.a.v.) geniş bir yer tutar ve onun kişiliği dokunulmaz ve tartışılmazdır. Hafız Ali Duhâ Sûresi tefsirinde vahyin muvakkat olarak kesilmesi meselesini ele alırken, Allah’ın nuruyla ilk temasın Hz. Peygamber (s.a.v.)’ı boğması ve yorması nedeniyle, mübarek vücudunun kısa bir dinlenme ihtiyacı hasıl olması ile açıklamaktadır. Bunun dışında kesintinin başka bir sebep-i hikmeti olmadığını kesin bir dille ifade etmektedir. (Korça, Tefsiri i sure-i Duhasë, 2015) Akabinde yine Duhâ Sûresinde müellif, Âdem (as) dahil sayısını altı olan Ulu’l-’Azam peygamberlerini mukayese etmektedir.

⁶ Bakara, 2/1-2.

H. Peygamber (s.a.v.)'in görevini yerine getirmedeki kolaylığı ve elde ettiği büyük başarının karşısında diğer peygamberlerin karşılaştığı zorluklardan bahsetmektedir. Ona göre bu şekilde H. Peygamber (s.a.v.) ile diğer peygamberler arasındaki fark net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. (Korça, Tefsiri i sure-i Duhasë, 2015) (Korça, Ajeti qe kallxon profetsine e pergjithshme të Muhammedit a.s (I), 2015) Peygamberlerin ismet sıfatına dayanarak H. Peygamber (s.a.v.)'e sihir yapıldığını da reddetmektedir, çünkü bu olay bir peygamberin yüksek profiline uygun düşmemektedir. Burada Mu'tezile'ye katılmasına rağmen, Hafız Ali için sihir meselesi tamamen bir uydurmadan ibarettir. Aslında bu düşünce etkisini çok net bir şekilde gösteren "Menâr" ekolüne borçludur. (Korça, Tefsiri i sure-i Felecut, 2015)

H. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin ısbatı sürekli olarak Hafız Ali'nin yazılarının ana konularından biridir. Ayrıca Kur'an'ın Allah'ın kitabı olduğunun ısbatını da her zaman H. Peygamber (s.a.v.)'in peygamberliğinin ısbatı olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla bir âyetin taşıdığı manasının sıhatini tartışırken H. Peygamber (s.a.v.)'i de zikretmektedir. (Korça, Tefsiri i sure-i Zilzalit, Sureja e Termetit, 2015) (Korça, Tefsiri i suresë së Termetit, 2015) Bunlara ek olarak Hafız Ali büyük bir özenle yazdığı ve yüksek entelektüel birikimi ustaca ortaya koyduğu H. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliği hakkında 16 makale kaleme almıştır. Bu makalelerde kendi orijinal bakış açısından tek bir âyetin tefsirinden yola çıkarak hem H. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini, hem peygamberliğinin câmiyyetini ısbat etmeye çalışmıştır.

Hafız Ali'nin bu yazı dizisi ile ilgili çıkış noktası şu âyettir: **قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ**.⁷ Yazar söz konusu âyeti şu şekilde tercüme etmiştir:

“Pek sevgili Muhammed'im! Aklı selim, kalbi temiz olan ve hakikî insan olan kimselere de ki: Ey insanlar! Ey kendini insan sayanlar, bilin ki ben Allah'ın hak dinini anlatmak üzere hepimize gönderilen Allah'ın elçisiyim. O hak din ki bütün peygamberlerin sahip olduğu dindir. Ancak asırların geçmesiyle hak din saptırıldı ve içi yalanlarla dolduruldu. Bu yüzden bugün ben onu uydurulmuş bütün masallardan temizliyorum.

Ben, üst ve alt dünyaların krallığının tek başına elinde olduğu o Hak ve Yüce Tanrı tarafından gönderildim. Onun idâre ve hükmetmesine kimse karışamaz. Onun dışında kendisine ibâdet edilecek başka bir ilah yoktur. O evrenin Yaratıcı, hayatı veren ve alandır. Madem böyledir, Allah'a ve onun habercisi olan Muhammed'e inanın. Ümmî olup mektepte okumamış, ancak dünyanın en bilgisi olan H. Muhammed'e inanın. Bütün dersleri doğrudan Tanrı'nın kendisinden aldı. H. Muhammed Allah'a inandığı gibi hem Kur'an'a hem de Allah'ın bütün kitaplarına inanır.

⁷ Söz konusu âyetin Diyanet İşleri Kurulundaki meâli şu şekildedir: ***“De ki: Ey insanlar! Doğrusu ben, göklerin ve yerin hükümranı, O'ndan başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah'ın, hepimiz için gönderdiği peygamberiyim. Allah'a ve okuyup yazması olmayan, haber getiren peygamberine -ki o da Allah'a ve sözlerine inanmıştır- inanın; ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”*** (A'raf, 7/158)

Öyleyse H. Muhammed'in yaptığı gibi amel edin ki kurtuluşa ve ebedî saadete eresiniz.
(Korça, Ajeti qe kallxon profetsine e pergjithshme të Muhammedit a.s (I), 2015)

Görüldüğü gibi, âyetin tercümesi, Hafız Ali'nin çalışmalarının klasik bir özelliği olan genişletilmiş meâl şeklindedir. Âyetin tercümesini genişleten tüm bu unsurların, yazarın 16 makalede sunacağı yorumların özünü oluşturduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Baştan şunu ifade etmek gerekir ki makalelerdeki açıklamaların çoğunu Batılı aydınların⁸ İslam ve Müslümanlara, özellikle de Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yönelik değerlendirmeleri oluşturmaktadır. Bu nedenle makaleye “Hz. Muhammed (a.s)’in peygamberliğinin câmiyetini ifade eden âyet” başlığını koymuş olup, akabinde hemen parantez içinde “Avrupalı bilginlerin çoğunun belgelerine dayanan bir yalan” notunu kaydetmiştir. (Korça, Ajeti qe kallxon profetsine e pergjithshme të Muhammedit a.s (II), 2015) Hafız Ali'nin söz konusu âyetin geniş yorumundaki temel esprisi “Ya eyyuhe'n-nâs” hitabı ve “cemî'an” sözcüğünde yatmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.) bütün varlıklara peygamber olarak gönderilmiştir. O, Müminler için de, kâfirler için de bir peygamberdir. Bu âyet de adeta “ey insanlar, ben hepinizin peygamberiyim” mesajını vurgulamaktadır. Müellifimize göre Hz. Peygamberi tanıyan, insan olma vasıflarını yitirmemişlerse, onun yüksek vasıflara sahip olduğunu kabul edecektir ve etmiştir. Pek çok Batılı, Hz. Peygamberi (a.s)’in şahsiyetiyle tanıştıktan sonra İslam’ı kabul etmiştir. Bazıları ise, onu peygamber olarak kabul etmemiş olsalar bile, en basitinden Hz. Muhammed (s.a.v.)’in yüksek vasıflarını takdir etmişlerdir. Aynı zamanda, insan olma vasfını yitirmemiş akl-ı selim Batılıların yüksek değerler adına aradıklarını Hz. Muhammed (s.a.v.) ifade etmiş, söz ve davranışlarıyla temsil etmiş ve hayata geçirmiştir. Böylece klasik tarzdaki ayrıntılı tefsir anlayışının ötesinde, Hafız Ali âyete konulu olarak yaklaşır. (Ahmedi I. , 2006) Adeta bu âyetle ilişkilendirdiği hangi konu varsa ele almaya çalışmıştır.

Mesela Batı demokrasi istiyor ve onun için mücadele ediyor. Hafız Ali, demokrasinin babası Hz. Peygamber’dir demektedir. Kendisi de sâdık takipçileri de aynı iklimi oluşturmuşlardır. Çünkü Hz. Muhammed’in (s.a.v.) hayat-ı seniyele boyunca diğerleri gibi çalıştı, diğerleri gibi yedi içti, diğerleri gibi uğraştı, vb. Onunla normal halk arasında hiçbir fark bulunmazdı. (Korça, Ajeti qe kallxon profetsine e pergjithshme të Muhammedit a.s (I), 2015) Ayrıca o ve sâdık takipçileri, kiliselere ve rahiplere tam bir özgürlük tanıdı ve haklarını güvence altına aldı. Bugüne kadar birçok Arap ülkesinde Hristiyanlara rastlıyoruz. İslam’daki olağanüstü özgürlük olmasaydı Müslüman ülkelerde Hristiyanlardan eser kalmayacaktı. Hafız Ali Hz. Ömer (r.a)’ın Hristiyanların haklarının korunacağına ve kendilerine dokunulmayacağına dair teminat vererek Kudüs Patriğine gönderdiği fermana yer vermiştir. (Korça, Ajeti qe kallxon profetsin e përgjithshme të H. Muhammedit duke u mbështetur te një shumicë dijetarësh europianë (vazhdon), 2015)

⁸ Hafız Ali Korça'nın zikrettiği batılı düşünürlerin bazıları şunlardır: Thomas W. Arnold, Sir Hanri Leyard, Bos-Vert Esmi, Isak Teylor, Karlayli, Sir William Moyer, Orko Hart, v.b. Ancak referans olarak en çok kullandığı Thomas W. Arnold'un “İslam’ın Yayılış Tarihi” çalışmasıdır.

Ayrıca Arnold'un naklettiği Hz. Ömer (r.a.)'ın sahabilere Allah'ın ve Peygamber (s.a.v.)'in emaneti olmaları hasebiyle Hristiyanlara sahip çıkıp haklarını çiğnememe vasiyetini kaydetmiştir. (Korça, Ajeti që kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhamedit duke u mbështetur te një shumicë dijetarësh europianë (vazhdon), 2015) Bunun yanında, Hafız Ali, Müslüman liderler tarafından istihdam edilen Hristiyanlar ve onlardan bazılarının İslam'ı doğal ve tam bir özgürlük içinde din olarak tercih ettikleri hakkında uzunca yazmıştır. İslam'a geçişlerinin de Müslüman liderlerin dayatmasıyla değil, Ahmed b. Hanbel gibi erdem sahibi büyük imamların davranış biçimlerinde bakarak gerçekleştiğini izah etmiştir.⁹ (Korça, Ajeti që kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhamedit duke u mbështetur te një shumicë dijetarësh europianë (vazhdon), 2015)

Hafız Ali Korça akılcıdır. Rasyonel delillendirme onun en güçlü özelliklerinden biridir ve bu metodu sürekli kullanmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvet delillerini de böyle inşa etmiştir. Hafız Ali'ye göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'i Batılı bilginlerin bile takdir etmesi, ümmî olmasına rağmen bugün bilimsel gelişmelerin haklılığına destek çıkması (Korça, Tefsiri përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhamedit (I), 2015)¹⁰, insanlıktan çok uzak ve imân düşmanı bir halkı yetiştirmedeki büyük başarısı, İslam'ın çok geniş kitlelere hızlı bir biçimde yayılması (Korça, Tefsir përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhamedit (II), 2015), İspanya örneğinde olduğu gibi büyük işkencelere rağmen Müslümanların dinlerini terk etmemesi, v.b. olgular İslam dinin tabii ve mantıksal temellerinin sağlam olmasından kaynaklandığını savunur (Korça, Ajeti që na kallzon profetsin e përgjithshme sipas dokumenteve t'ylemasë europian, 2015) ve bu deliller üzerinde uzunca durmaktadır.

Ali Korca bu yazı dizisinin son iki makalesinde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğine başka bir delil olarak Kur'an-ı Kerim'den bahseder. Bunu üç noktada düzenlemiştir: a) Bir metin olarak Kur'an, insanların bildiği diğer tüm metinlerden üstündür, b) Kur'an, insanları Kitabullah'a benzerini yazmaya davet ederek meydan okumuş, ancak tarih boyunca bunun imkânsız olduğu ispatlanmıştır, c) Kur'an'ın belirgin bir kolaylıkla ezberlenmesi. Bu üç delil, Kur'an-ı Kerim'in insan sözü olmadığını kanıtladığına göre, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözü de olamaz. O zaman, Tanrı'nın sözüdür ve dolayısıyla Hz. Muhammed (s.a.v.) onun resulüdür. (Korça, Permbi profetsin e përgjithshme të H. Muhammed Mustafajt (a.s.), 2015) Görüldüğü üzere mantıksal çıkarımları çok sağlıklı yapılmıştır.

⁹ Bununla beraber, Hafız Ali, yüksek ihtimalle olası eleştirilerden kaçınmak için Müslüman liderlerin güç kullanmak zorunda kaldıkları durumların vuku bulduğunu kabul etmektedir. Ancak bunlar inanmayanların çeşitli hareketlerinin İslam'a veya Hz. Peygamber'e hakarete varacak kadar aşırı gittikleri durumlardı. (Korça, Ajeti që na kallzon profetsin e përgjithshme sipas dokumenteve t'ylemasë europian, 2015)

¹⁰ Hafız Korça Hz. Peygamber'in ümmî olma konusunu çeşitli yönlerden ele almaktadır. Her şeyden önce ümmî olması Hz. Muhammed (s.a.v.)'in diğer kitapları okumamasına neden olmuştur. Okumamış olmasını Kur'an ile diğer kutsal kitaplarda ortak konuların birbirinden çok farklı versiyonlarda geçmesi ispat etmektedir. Bu da aynı zamanda Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından yazılmadığının ispatıdır. Diğer kitaplardan okuyup yazmış olsaydı ortak tarihi hikayelerin versiyonları aynı olmuş olacaktı. (İkinci olarak, ümmî olmasına rağmen insanlara çeşitli ilimleri, ticareti, ahlâkı, hümanizmi, medeniyeti, kardeşliği ve saadet getiren her ameli öğretmiştir. (Korça, Tefsir përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhamedit (II), 2015)

Peygamberlik davası yazılarında birçok zaman “Kijas Mantiki” (Mantıksal Kıyaslama) adını verdiği ayrı bölümlere yer vermiştir. Aşağıdaki örnekte görüleceği üzere, bunu klasik mantık şemaları aracılığıyla da ifade etmiştir:

“İddia: Kur’an’ın her âyeti başlı başına birer mucizedir. Çünkü Kur’an âyetlerinin anlamları sayıca sonsuzdur.

Küçük cümle: Kur’an-ı Kerim her türlü bilgiye yer vermiştir.

Büyük cümle: Her bilginin açıklanması bakımından sonu yoktur.

Sonuç: Kur’an bütün bilgileri içerdiğine göre, mutlaka içerdiği anlamlar da sayıca sonsuzdur.” (Korça, Profetësia e përgjithshme e H. Muhammedit (a.s.) (Fundit), 2015)

Aynı mantıkla, ancak klasik şemada ifade etmeksizin, İslam’ın tabî ve mantık dini olduğunu açıklığa kavuşturduktan sonra, Hafız Ali’ye göre bu hakikatin mantıksal sonucu, hidâyete ermek isteyenine mutlaka Hz. Peygamber (s.a.v.)’e uyması gerektiğidir. (Korça, Ajeti që na kallzon profetësinë e përgjithshme të H. Muhammed Mustafajt (a.s.) pas dokumentave të Ylemave Europian, 2015) Bu çıkarsama aynı zamanda *فَاتَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ* “*O zaman siz de Allah’a ve Peygamberine inanın!*” diyerekten müellifin serlevha ettiği ve uzun uzadıya üzerinde durduğu âyetin ifade ettiği mesajdır.

1.3. Kısa Sûrelerin Tefsiri

Hafız Ali’nin en sistematik ve klasik tefsir eserlerine muvafık çalışmaları kısa sûreler üzerinedir. Burada müellif, Duhâ’dan sonra gelen sûrelerin yarısı hakkında açıklamalara yer vermiştir. Daha spesifik olarak, Mâ’ûn, Nasr, Kadr, Tekâsür, Humeze, ‘Alak, Zilzâl, Duhâ, Kâfirûn, Felak, Nâs sûrelerini ele almıştır. Neden bu sûreleri tercih ettiği hakkında herhangi bir beyanına rastlanmadı, ancak bir kısmı yazarın özellikle işlemek istediği konuları ihtiva ettiğinden dolayı denebilir.

Daha önce zikri geçtiği üzere kısa sûrelerin tefsiri yazılar dizisi halinde *Zani i Naltë* dergisinde yayımlanmıştır. Bazı sûrelerin tefsiri birden fazla yazıya konu olmuştur. Yine girişte zikredildiği üzere bu yazılar İsmail Ahmedi tarafından derlenen *Kur’an’ın Bazı Âyet ve Sûrelerinin Tefsiri* isimli tek ciltlik kitabında bir araya getirilmiştir.

Yazar sûrenin adını latince fakat Osmanlıca tamlaması olarak yazar. Örneğin: Sûrei Maun, Sûre-i Nasr, Sûre-i Kadr. Bazen sûre isminin Arnavutça çevirisini parantez içinde yazmıştır. Örneğin: Mâ’ûn Sûresi Tefsiri (İyilik Sûresi), Zilzâl Sûresi Tefsiri (Deprem Sûresi), Putperestlik Sûresi (Kâfirûn Sûresi).¹¹

¹¹ Fransızca Hafız Ali’nin hâkim olduğu dillerden biriydi. Bu dilde çok eser okumuş ve ilim talebesinin daha geniş bir kültüre sahip olabilmesi için Arapça ve Farsça dışında Fransızca da bilmesi gerektiği kanaatindeydi. Kâfirun Suresi’nin isminin tercümesinde olduğu gibi, bazen Fransızca sözcükler kullanmıştır. “İdolatrete” Fransızca’da putperestler anlamına gelmektedir.

Genellikle sûrenin temel bilgilerini oluşturan Mekkî veya Medenî oluşunu ve toplam âyet sayısını zikretmekle başlamıştır. Mekkîliği veya Medenîliği ile ilgili farklı rivâyetler varsa kısaca değinmiştir. Mesela zikri geçtiği üzere Fatihâ Sûresi için Mekkeli olduğunu söyler ama Medine’de nazil olduğu da rivâyet edildiğini ifade eder. (Korça, Tefsiri i sure-i Fatihâsâ, 2015) Bazen sûrenin ismini de oluşturan temel kavramını uzunca ele almıştır. Başında *felakın* ne olduğunu ele aldığı Felak Sûresi, deprem olayını bilimsel bir bakış açısıyla ele alan ve kıyamette depremin nasıl olacağına da değinen bir makalenin yer aldığı Zilzâl Sûresi, *hümeze* teriminin ne olduğu açıkladığı Hümeze Sûresi’nde bu yöntemi uygulamıştır. Bkz.: (Korça, Tefsiri i sure-i Felekut, 2015) (Korça, Tefsiri i sure-i Zilzalit, Sureja e Termetit, 2015) (Korça, Tefsiri i sure-i Hümezesâ, 2015)

Bu giriş bilgilerinin hemen ardından müellif sûrenin nüzûl sebebini zikretmiştir. Bazen belirli bir olaydan bahsetmez, ancak sûrenin iniş sırasındaki genel konjonktürü izah eder. Nüzûl sebebi müellifin en çok üzerinde durduğu ve önemseydiği noktalardan birdir.

Örneğin, Hafız Ali, Mâ’ûn Sûresi’nin nazil olmasıyla ilgili olarak şöyle der:

“Muhammed Mustafa (aleyhisselam) peygamberliğini ilan ettiği sırada, Mekke ve çevresinde Hz. İbrahim (a.s.)’ın dininde olduklarını iddia eden Hanifler vardı. Bunlar 25 kişiden fazla değillerdi. Âhiret hâlleriyle ilgili bir âyet indiğinde onlar kendilerini şöyle takdir ederlerdi: Madem biz Allah’a, kitaplarına, peygamberlerine ve âhirete inanıyor, namaz kılıyor, oruç tutuyor ve Allah’ın emir ve yasaklarına uyuyoruz, elbette öteki hayatta diğer insanlara göre daha üstün bir derecede olacağız. Bizler temiz ve duru insanların, onun için bize karşı çıkanlar kötü insanlardır.

Bu kişiler, ne kadar da böyle deseler, aslında hiçbir zaman iddia ettikleri gibi davranmadılar. Hak ve hakikatten çok uzaktılar. Onlardan aristokrat olanlar ellerinde tuttukları zayıf ve güçsüz insanları adeta hayvan yerine koymuş, onlara eziyet etmiş ve çokça işkence etmişlerdir. Bu insanların zor durumda, aç ve susuz oluklarını gördüklerinde bile onlara bir lokma ekmek, bir yudum su vermezlerdi. Tüm bu kötü davranışlara rağmen düşman edindikleri Müslüman topluluğun haktan uzak olduklarını ve sonlarının sonsuz karanlıklar olacağını sanırlardı. Aslında müşrikler Müslümanların en azgın düşmanlarıydı. Mesela Ebu Cehil ve Velid gibi kimseler bir yandan fakir fukarayı ve korumasız yetimlerini daha çok uğraştırır ve yorarlardı, öte yandan asillik tasarlardı. Bunların mantıksız iddiaları çürütmek üzere Yüce Allah Hz. Peygamber (s.a.v.) ve genel olarak bütün ümmete sormaktadır: **“Ey şan-ı yüce Muhammed Peygamber! Âhiret gününü (mahşer gününü) inkâr eden o alçağı bildin mi?”** (Korça, Tefsiri i surei Maunit (e miresise), 2015)

Arkasında yazılarının hacmini kolaylıkla artırabilecek tafsilatlara yer vermeden doğrudan âyetlerin tefsirine geçer. Hiçbir âyeti atlamadan sırayla yorumlarda bulunur. Zikri geçtiği üzere âyetlerin tercümesini kısa tutmaya çalışmaz, tam aksi olabildiğince genişleterek ifade eder.

Bütün bu bilgilere dayanarak Hafız Ali’nin başvurduğu ana yöntem dirâyet yöntemidir. Bunun yanında yazarın geleneksel akıma bağlılığı tamamen inkâr edilmez. Tefsir babında hadislere çok az yer vermektedir. Rivâyet tefsiri yöntemi açısından âyetlerin veya kavramların diğer âyetler üzerinden yorumlanmasıyla daha çok karşılaşmaktayız.

Tefsir bâbında hadislere çok az yer verilmiştir. Bu aynı zamanda izlediği ve Afgani, Abduh ve Rıza'nın (Korça, Komentimi i disa ajeteve dhe sureve të Kuranit, 2006) temsil ettiği çağdaş tefsir ekolüne en çok benzeyen yönüdür. Malum olduğu üzere bu akıma mensup müfessirler uzun lügavî analiz ve sayısız hadislerle oyalanmaz, âyete hâl-i hazırda ihtiyaç duyulan anlamı vermek için geçmişten sadece lâzım olan bilgilere yer verirler. (Mertoğlu, 2002) Hafız Ali'nin teolojik ürünü, İslami kültür ve teolojinin reformist ve ilerici bir çabaydı. (Bardhi, 2019) Ancak onun belli noktalarda tasavvufa geniş yer verdiği ve âyetlerin tahlilindeki geleneksel yaklaşımdan kolay vazgeçmediği anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki onu geleneksel tefsir ekolüne bağlı tutan özellikle Fahrüddin Razi'nin etkisidir. (Hoxha, 2008)

Ali Korça ilgili tefsirin sonunda bazen “Özet” diye başlık atmıştır. Aslına burada çeşitli konuları rastgele bir şekilde vurgulamaktadır. Bir özeten ziyade yaptığı tefsire dayalı ortaya çıkan sonuçlardır.

Örneğin, Nasr Süresi'nin tefsirinin sonunda ilâhî yardım geldiği zaman müminlerin kalplerinde artık ne bir endişe, ne bir sıkıntı, ne de bir korku kalmadığını ve bu nimetin şükürü olarak yapılacak şey Allah'a hamd etmek olduğunu ifade etmektedir. (Korça, Tefsiri i sure-i Nasrit, 2015)

Hafız Korça'nın eserinde ‘Alak sûresinin tefsiri özel bir yer tutmaktadır. Söz konusu sûre İslam'da bilginin sembolü olduğu için müellif, klasik tefsirlerin ötesinde Müslüman'ın bilgi kültürü meselesi üzerinde durmuştur. Ona göre Müslümanlar tarih boyunca ilim ve medeniyetin beşiği olmuştur. Dolayısıyla günümüz Müslümanın da iyi eğitilmiş ve okuma kültürü özelliğini taşıması gerekmektedir. Böylece ‘Alak Süresi’ nin tefsir başlığını “Kur'an-ı Kerim'in emrine göre Müslümanın Kültürü” şeklinde koymuştur. Müellif ilk beş âyetin mânâsını verdikten sonra Müslümanların bilgi kültürüne ait unsurları sıralamaktadır. Müslümandaki bilgi kültürünün temel unsuru Tevhid, yani Allah'ın birliği olduğunu vurgular ve bununla ilgili izahlarda bulunur. Daha sonra ahlak kültürü, bilim kültürü¹², yönetim kültürü¹³, okuma ve çalışma kültürü¹⁴ ve askeri kültür

¹² Hafız Ali'nin vurgulamaya çalıştığı mesele, mü'minin bilimsel formasyonudur. Bunun için çeşitli bilimsel gerçekleri Kur'an âyetleriyle ilişkilendirerek zikreder. Yazar Allah'ın büyüklüğünü gösteren 8 meseleden bahsetmektedir: yaratılışını anlamak adına gökyüzünü gözlemlemek ve incelemek, Kur'an'ın bize dolaşım incelememizi emrettiği için yeryüzünün yaratılışını inceleyip anlamaya çalışmak, gece ve gündüzün değişimi, denizlerin etrafında yüzen gemiler, uçağı taşıyan rüzgar ve onun taşıma görevi, fizik ve biyoloji bilgisi. Devamında Müslümanların tarih boyunca bilime ne kadar önem verdiklerini vurgulamaktadır. (Korça, Tefsir Përmbi Kulturën Muslimane, 2015) Zilzâl Suresi'nin tefsirinde depremin yer küre ilgili bir olay olduğu için jeoloji ilminin öneminden bahseder ve bu surenin tefsirinde giriş olarak adeta gerçek bir jeoloji dersi vermiştir. (Korça, Tefsiri i sure-i Zilzalat, Sureja e Termetit, 2015)

¹³ Bu konuyu izah etmek amacıyla Hz. Ömer ve Velid b. Abdülmelik gibi en başarılı Müslüman yöneticilerin bazılarından örnek vermektedir. (Korça, Kultura Qeverimtare, 2015)

¹⁴ Yazar burada Kur'an-ı Kerim'in ilk emrinin "Oku!" oluşunu övmektedir. Batılılar tarafından İslam'a yöneltilen ve Ali Korça'ya göre hatalı olan, özellikle de kadının geri kalmışlığına yönelik eleştirileri reddeder. Bunu pekiştirmek için matematik, şiir, resim, filoloji gibi bilimlerin çeşitli dallarında yetişen kadınlardan örnekler verir. Ayrıca tarihin farklı dönemlerinde İslam dünyasındaki gelişmelerden de bahsedilmektedir. Amerika'nın keşfi süreç olarak Müslümanlar tarafından başlatıldığını ve arkasında onların kaldıkları yerden Columbus'un devam ettiğini iddia etmektedir. (Korça, Kultura Qeverimtare, 2015) (Korça, Tefsiri i sure-i Alek-it a Kultura Kuranore (Muhammed Mensuri, Abdul-Mumini), 2015)

şeklinde ilgili konuları ele alınmaktadır. Bu bölüm 5 yazı halinde yayınlanmıştır. Kur'an'ın "Oku!" emrinin Müslümanlar tarafında asırlarca nasıl yerine getirildiğini uzun uzadıya tartışmıştır.

2. YUSUF VE ZÜLEYHA MANZUM TEFSİRİ

Yusuf ve Züleyha'nın hikayesi şiiri şeklinde ilk kez Firdevsi tarafından Farsça yazıldığı ifade edilmektedir. Firdevsi'den ilham alıp onun icat ettiği aktörleri de kullanarak aynı minvalde pek çok yazar Yusuf ve Züleyha mesnevileri yazmışlardır¹⁵. Molla Cami (ö. 898/1492), Şeyyad Hamza (ö. 749/1348-49) ve Hamdullah Hamdi (ö. 909/1503) onlardan bazılarıdır. Bu müelliflerin ortak özelliği, Kur'an-ı Kerim ve tefsirlere olabildiğince tabi olmalarıdır. (Öztürk, 1993)

Arnavut araştırmacı yazar İsmail Ahmedi, Hafız Korça'nın Firdevsî'ye ithaf edilen *Yusuf ve Züleyha* mesnevisinden ilham alıp bu eseri ortaya koyduğunu tahmin etmektedir. (Ahmedi I. , 2006) Bu sonuca ulaşmaya götüren ana saik Hafız Ali'nin Şahname'yi okumuş olmasıdır. Bunun doğruluğunu kanıtlamak oldukça zor, çünkü Hafız Ali'nin kendisi bilgi vermemektedir. Ancak Korça'nın *Yusuf ile Züleyha* adlı eserinin içeriğine baktığımızda bu kategorideki yazarlardan birinden okuduğu kesinlik kazanır.

Hafız Ali eserine *Yusuf ile Züleyha, hikayelerin en güzeli* adını vermiştir. 1924 senesinde kitap olarak neşredildiği *Zani i Naltë* dergisinde haber olmuştur. (Lajmerim, 2015) Esasında bu tefsirden ziyade bir sanat eseridir, çünkü Hafız Ali kendisini Firdevsî ile karşılaştırarak onun izinde gittiğini ifade etmektedir. (Korça, Historia e shenjtë edhe katër Halifetë, 2006) Bizim de kastımız onu klasik bir tefsir eseri olarak ele almak değildir. Ancak bu hikâye aslında Ali Korça'nın *Historia e Shenjtë* (Kutsal Tarih) geniş çalışmasının bir bölümünü teşkil etmektedir. Malum olduğu üzere şairler yaşadıkları dönemin sıkıntı ve duygularını şiirlerine yansıtırlar. Hafız Ali'nin yaşadığı dönemde gençlerin de dikkatlerini çekmek üzere Arnavutça kaliteli dini kaynaklar eksikliği yaşanmaktadır. Genç nesillere Arnavut dili cazibeli gelmemekteydi. (Korça, Historia e shenjtë edhe katër Halifetë, 2006) Arnavutça şiir halinde yazmasının ana sebebi genç nesillere dinimiz hakkında da kaynak bulunduğu mesajını iletmek ve onları dil ve dinimize yaklaştırmaktı. Aslında bu Hafız Ali'nin bağımsızlıktan önce faaliyet gösterdiği bir alandır.¹⁶ O günlerin zorluğunu ifade bakımından Arnavutça yazdığı için devlet eliyle zulüm edilmesi ve dille dinimizi değiştirmeyi hedefleyen gizli bir papaz olmakla suçlandığını zikretmek yeterli olacaktır. Müellifin bu şartlarda kaleme aldığı tefsirî mesnevisini göz ardı etmek onun bu alandaki çalışmaları eksik saymak anlamına geleceğinden dolayı çalışmamızın parçası haline getirdik.

Hafız Ali şiir aracılığıyla kendini çok net bir şekilde ifade etmeyi başarıyor. Kendisinin de ifade ettiği gibi âyetleri şiiriyle tercüme ettiğinde manasın tefsir yapar gibi ifade etme kabiliyeti vardır. (Korça, Historia e shenjtë edhe katër Halifetë, 2006) Nitekim *Yusuf ile Züleyha* hikâyesinde de bu durum tespit edilebilmektedir.

¹⁵ Bu konudaki çeşitli çalışmalar aslında Firdevsî'ye ithaf edilen Yusuf ve Züleyha mesnevisinin aslında bir başka yazara ait olduğunu iddia etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz.: (Kurtuluş, 2013, s. 41)

¹⁶ Arnavutluk'un bağımsızlığı 1912 senesinde ilan edilmiştir.

2.1. Eserin Kısa Tanıtımı

Yusuf ile Züleyha adlı eser manzum bir şekilde yazılmış olup 38 bölüme ayrılmış 3100 beyitten oluşmaktadır. İlk başta bu çalışma Hafız Ali'nin 20'li yaşlardan önce yazdığı ve bir bölümünü ilk kez 1900'de yayınladığı *Kutsal Tarih ve Dört Halife* adlı şaheserinin bir parçası olduğunu yazarın kendisi ifade etmektedir. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006) Nitekim *Kutsal Tarih*'te Zeliha'yı tanıtan bir bölüm de geçmektedir. Ancak *Yusuf ile Züleyha* 1923'te ayrı bir eser olarak yayınlanmıştır.

Bu eserin ana teması, Kur'an-ı Kerim'in de ele aldığı güzel ahlak, insan onuru, sabır, tevhit dinine davet ve hayatın tüm zorluk ve olumsuzluklarına rağmen salihlerin zaferidir.

Yazar Doğu edebiyatından bazı kurmaca karakterler ve olaylar eklemiş, ancak bunların tamamı Kur'an'da zikri geçen olaylara açıklık getirmek için kullanmıştır. Dolayısıyla Kur'an'ın temaları *Yusuf ile Züleyha* adlı eserin ana eksenini oluşturmaktadır. Hafız Ali'nin şiiri sade, süslemeleri az, büyük söz ve metaforları az. Düşünce okuyucuya net bir şekilde aktarılır ve zihin ve kalplerin derinliklerine kolayca nüfuz eder. (Ahmedi I. , 2006) Şiiri Kur'an çizgisinden uzaklaştıran en uzun fragman Yusuf (a.s)'in Mısır'ın yeni efendisi olup Aziz'in yerini aldıktan sonra Züleyha'nın Hz. Yusuf ile evlenene kadar geçirdiği ağır psikolojik ve ekonomik sıkıntılar.

2.2. Eserin Ana Başlıkları

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hafız Ali bu şiiri 38 bölüme ayırmıştır. Her bir bölüme nispeten uzun başlıklar koymuştur. Bazıları aşağıdaki gibidir:

- Yusuf ve Züleyha
- Mâlik ve arkadaşları
- Züleyha'nın kralın yanına gelişi, neden toplandıklarına dair soru sorması ve Yusuf'u görür görmez ne yaptığı
- Bâzia güzellikte eşi benzeri olmayan bir kızdı. Duyar duymaz Yusuf'a âşık olması
- Züleyha'nın Yusuf'la bir arada olma talebi ve onun reddetmesi
- Aziz'in olaya yaklaşımı, Züleyha'nın anlattıkları ve olayların nasıl ilerlediği
- Yusuf'u görünce Züleyha'ya hak vermeleri ve Yusuf'u zindana attırmaları
- Onu hapse göndermenin pişmanlığı, gözyaşları ve ardından inlemesi
- Züleyha'nın Yusuf'un her gün geçtiği yolun başında onu görmesini beklemesi ve kendine balçıktan bir kulübe inşa etmesi
- Züleyha'nın nikah töreni ve kapanmaları
- Kıtık dönemi ve kardeşlerinin buğday almak üzere gelmeleri
- Kral Yusuf ve tüm önde gelenlerin Yakub'u karşılamaları
- Yusuf'un hastalığı ve ölümü

- Ondan sonra Zeliha'nın ölmesi

2.3. Kur'an Versiyonuna Kıyasla Farklılıklar

2.3.1. Spesifik Özellikler

Hafız Ali Korça Kur'an âyetlerini adım adım takip eder. Ancak yer yer Kur'an'da doğrudan yer almayıp ima edilen olayların daha doğru anlaşılması, onların tabii olaylar olduklarını ve aynı zamanda onları mantıksal zemine oturtmak adına müellif detaylara kadar inmektedir. Örneğin, Yusuf (a.s) ile ne yapacaklarını tartışan kardeşler arasındaki diyalogu iki sayfadan fazla ele almıştır. Ya da kardeşlerin Hz. Yusuf'u kuyuya götürürken yolda dövüp tokatlamaları, kimseden duyamayacağını anlayınca dek Yusuf (a.s)'ın yardım için bağırması, akabinde Allah'ın bir emaneti olduğunu hatırlayıp darp acısına katlanarak susması, Hafız Ali'nin eklediği tafsilatlardandır. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006)

İkinci olarak Kur'an'da bazı karakterlerden isimsiz olarak bahsedilmiştir. Hafız Ali yine Doğu edebiyatından esinlenerek söz konusu bazı karakterleri isimleriyle bahsetmiştir. Bunların arasında Mısır nâzırı ve Züleyha'nın kocası olan Aziz, Aziz'in eşi olan ve Yusuf (a.s) ile bir arada olmak isteyen kadın Züleyha, Hz. Yusuf'u kuyudan çıkararak Mâlik, Hz. Yusuf'un kardeşleri Bünyamin, Şem'un, Robil ve Yahuda. Yer ismi olarak ise Medyen, Şâm, Suriye, Ken'an ve Filistin'i zikretmektedir. Bunun yanında Mısır'ın kralı, Hz. Yusuf'un annesi ve geri kalan kardeşleri, şahitlik eden Züleyha'nın yakını, şehrin kadınları, Hz. Yusuf'un hapisane arkadaşları gibi Kur'an'da zikri geçen ve Hafız Ali'nin de ismiyle zikretmediği karakterler de bulunmaktadır.

Ayrıca *Yusuf ile Züleyha* manzum kitabı edebiyatın kurgusal unsurlarını da içermektedir. Bunu en çok Züleyha karakterinde görebilmekteyiz. Kur'an'da ilk etapta Yusuf (a.s.)'a yönelttiği taleple ilgili olumsuz olarak anılan, ancak ardından masumiyetine dair şahitliği ile olumlu olarak rol oynayan¹⁷ Züleyha'nın iç dünyasında kopan fırtınaları, karşı karşıya kaldığı zor durumları ve yaşadığı duygusal travmaları müellif çok net bir şekilde okuyucuya aktarabilmektedir. Hafız Ali'nin şiirinde ilk etapta Yusuf (a.s) ile olumsuz etkisiyle karşılaştığımız Züleyha, ileriki safhalarda olumlu yönleri ortaya çıkmaktadır. Hafız Ali Korça'nın sunduğu versiyonda Züleyha'nın Yusuf (a.s) ile evlenmesi kader planında belirlenmiş bir olaydır, dolayısıyla olumlu bir karakter olarak karşımıza çıkar. Henüz evli değil iken rüyasında Yusuf (a.s)'ı üç kez görmüştü. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006) Onu hayal ederken kâğıt üzerinde nikah yaptığı bir adamla evlenmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen ona karşı son derece saygılı davranmıştır. Nâzır olarak işinden edilip maaşsız kalınca bile Züleyha evliliği devam ettirmiş ve Aziz ölene kadar tüm mirasını ailenin maddi ihtiyaçlarını karşılamak için harcamıştır. Aziz öldüğünde artık Züleyha yaşlanmış, görme yetisini kaybetmiş ve parasız pulsuz ortada kalmıştır. Artık kral olan Yusuf (as)'ın bir gün Mısır sokaklarında kendisini tanıyıp fark etmesi için bir puta dua ederken, yanıldığını anlar ve Allah'a dönüp O'na dua etmeye başlar. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006) Kabul olunan bu dua sonucunda Yusuf (a.s) sokakta geçerken onu tanır, Yusuf (a.s)'dan talep ettiği duası ile Allah gençliğini ve görme yetisini geri verir ve evlenirler.

¹⁷ Bkz.: Jusuf, 12/22-25, 12/51-52.

Bu nikah Allah'ın izniyle kıyıldığı için aslında göklerde kutsanmış bir evlilik olarak nitelendirilmiştir. Burada Yusuf (a.s) Züleyha'nın ilk evliliğinin sadece formalite icabı yapıldığı ve kocasının hanımına hiç elini sürmediğini öğrenmiş oluyor. Müellif esas mesajı ise bu noktada vermektedir. Züleyha Hz. Yusuf ile evlendikten sonra peygamber aracılığıyla gerçek aşkı, yani ilahi aşkı bulur ve herkesin imreneceği bir ibadet hayatına başlar. Hatta Hafız Ali Yusuf (a.s.)'ın Züleyha'yı gece gündüz yaptığı aşırı ibadetlerden dolayı onu azarladığını aktarır. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006)

Hz. Yusuf'un gömleğinin yırtılması hadisesinde esas suçlunun kimin olduğunu söyleyen bir tanık vardır. Çoğu tefsirde bu şahidin ev işlerinde yardım eden kadın veya Züleyha'nın bir yakını olarak geçmesine rağmen, Hafız Ali bu vakıda kadının olay karşısında kekeme kaldığı ve konuşmadığı versiyonunu tercih etmiştir. Şahitliği ise Allah'ın mucize eseri olarak konuşturduğu bir bebek yapmıştır. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006) Yazarın bu seçimi büyük olasılıkla mantıksal bir yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Züleyha'nın Hz. Yusuf'a yönelttiği talep sırasında kadın yanında bulunmuş olayı izlemişse itiraf etmesi yeterlidir. Ancak Aziz'e verilen cevap hikmet ve mantık formülü, şahitlikten ziyade Aziz'i bir ikna çabasından ibarettir.

Bazen sayısal ayrıntılar ile karşılaşırız. Yusuf (a.s)'ın kuyuda kaç gün kaldığı Kur'an'da belirtilmezken, Hafız Ali 3 gün kaldığını söylemektedir. Yazar ayrıca Hz. Yusuf'un melek Cebrail'den gelen bazı talimatlarla kuyudan çıktığını belirtirken, Kur'an'da bundan bahsetmez. Kur'an'da Yusuf (a.s)'ın 3-9 yıl kadar hapiste kaldığı zikredilmesine rağmen Hafız Ali yılların 11 olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca müellif Hz. Yakub Hz. Yusuf'a kavuştuktan sonra 24 yıl birlikte yaşadıklarını ifade eder. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006)

Aşk, acı, keder, umut, karamsarlık, pişmanlık, duygu patlamaları gibi şiirin karakteristik sübjektivist özelliklerine de yer verildiğini zikretmemiz lazımdır.

2.3.2. Kurgusal Karakterler

Bu karakterler arasında Yusuf (as)'ı görünce onun güzelliğine âşık olan güzeller güzeli Bâzia'yı bulmaktayız. Ancak Hz. Yusuf insan güzelliğinin kendisini yaratan ilahi ağacın bir dalı olduğuna işaret ederek Bâzia'yı Allah'a yönlendirir. Böylece Bâzia imanı ve gerçek aşkı bulur. Nil'in kıyısında yaptığı bir evde tüm hayatını ibadetle geçirerek bütün sevgisini Yüce Yaradan'a adar. (Korça, Jusufi me Zelihanë, 2006)

Görüldüğü gibi Hafız Ali kurgusal karakterleri Kur'an'ın temel mesajlarının hizmetinde kullanmıştır. Dolayısıyla müellifin şiiri Kur'an'ın mesajlarını iletme, Kur'an âyetlerini yorumlamak ve önemli unsurları izah etmek için kullandığı iddiasının tamamen doğru olduğunu ve esas amacına ulaştığını söyleyebiliriz.

Tüm bu unsurlar Yusuf Suresi'nin karşımıza daha canlı çıkmasını ve Kur'an'ın vermek istediği mesajların okuyucunun zihninde mantıksal ve kabul edilebilir bir çerçevede oturtulup olayın daha doğru anlaşılmasını sağlamıştır.

SONUÇ

Hafız Ali Korça Arnavutluk'ta İslam teolojisinin çok güçlü bir figürüdür. Hayatını Arnavut dilindeki dini literatürün çoğaltılması ve kavramsal olarak zenginleşmesine adanmış olup bu alanda çok önemli bir rol oynamıştır. Hafız Ali'nin üzerinde çalıştığı en önemli alanlardan biri tefsirdir. Onun tefsir alanındaki faaliyetlerinden ilk başta böyle bir çabası olmasına rağmen, daha sonra sistematik bir tefsir eseri ortaya koymak yerine, dönemin Arnavut Müslümanları için önemli bulunduğu bazı konuları tefsir yoluyla ele almayı kendine görev edindiğini görmekteyiz.

Hafız Ali Korça Arnavutluk Devleti'nin bağımsızlık arayışı içinde yaşadığı inişli çıkışlı dönemleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasından en çok etkilenen Müslüman toplumunu göz önünde bulundurarak, tüm Arnavut Müslümanlara hitap etmekle çok esaslı fikri katkısını sunmuştur. Tefsir alanındaki çalışmalarının ana temaları, Arnavut Müslüman'ın ulusal kimliği, Kur'an'ın Arnavut dilinde açıklanması, yine Kur'an'ın şiir yoluyla açıklanması, İslam'ın ortaya koyduğu yüksek değerlere işaret etmesi, müspet ilimleri ve bir bütün olarak kültürü incelemenin önemi, Batı'da gelişmeden önce çeşitli bilimlerin gelişmesine Müslümanların katkısı, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin gerçekliği, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasına rağmen din ve inancın muhafaza edilmesi, vb.

Onun hem geleneksel hem de çağdaş bir ilim adamı olduğunu mülâhaza edebilmekteyiz. Tefsir ilminin geleneksel mefhumları ona göre açıktır, ancak bunları Batı'da geliştirilen yeni ilimlerle birleştirir ve müspet ilimleri öğrenmekle Kur'an-ı Kerim'i daha doğru anlayacağımız fikrini savunmuştur. Bu fikirleri zamanın fantezileri veya klişe düşünceler olarak değil, çok iyi delillendirilmiş ve kesin bir inançla ele almıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmedi, I. (2006). Hafız Ali Korça Jeta dhe vepra. (Hafız Ali Korça'nın Hayatı ve Eserleri) Üsküp: Logos-a Yay.
- Ahmedi, İ. (2002). KORÇA, Hafız Ali. DİA İslam Ansiklopedisi, 197.
- Bardhi, I. (2019, February). The theological Effort of Hafız Ali Korcha". Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 39(1), 51-60.
- Drita Islame. (2020, December 22). (Eğitim Müdürü, Başmüftü, Yayıncı, Yazar ve Şair Olarak Hafız Ali Korça) From dritaislame.al: <https://dritaislame.al/hafiz-ali-korca-1873-1957-drejtor-arsimi-kryemyfti-publicist-shkrimtar-e-poet/>
- Hoxha, H. (2008). Prof. Dr. Hfz. Hajredin Hoxha. (XX. Asırda Arnavutluk'ta Tefsir ve Müfessirler) Retrieved Mayıs, 2023 from drhafezi.net: <https://drhafezi.net/tefsiri-dhe-mufessiret-shqiptare-ne-kohen-bashkekohore-shek19-20/>
- Piku, A. (2020). Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kur'an İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları. İstanbul.
- Korça, H. A. (2006). Historia e shenjtë edhe katër Halifetë. (Kustal Tarih ve Dört Halife) Üsküp: Logos-a Yay.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i sure-i Fatihasë. (Fatih Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, I, 227-238.
- Korça, H. A. (2015). Thelbi i Kur'anit (Kaptina e Fatihas) (Vijon). (Fatih Suresi'nin Mealı) Zani i Naltë, V, 375-380.

- Korça, H. A. (2015). Thelbi i Kur'anit, Kaptina V, "El Muddeththir" (Vijon). (Müddessir Suresi'nin Meali) Zani i Naltë, V, 387-390.
- Korça, H. A. (2015). Thelbi i Kur'anit (VI) Kaptinat Mesed e Tekvir". (Mesed ve Tekvir Surelerinin Meali) Zani i Naltë, V, 477-478.
- Korça, H. A. (2015). Ç' duhet feja. (Dîn Niçin Lâzımdır - Kâfirûn Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, III, 742-755.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i sure-i Duhasë. (Duhâ Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, II, 227-238.
- Korça, H. A. (2015). Ajeti qe kallxon profetsine e pergjithshme të Muhammedit a.s (I). (Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberligini İfâde Eden Âyet - I) Zani i Naltë, II, 383-388.
- Korça, H. A. (2015). Thelbi i Kur'anit. (IV), Kaptina "Muzemmil" (Vijon). (Muzemmil Suresi'nin Meali) Zani i Naltë, V, 346-347.
- Korça, H. A. (2015). Thelbi i Kur'anit (VII). Kaptina e Teqvirit. (Tekvir Suresi'nin Meali) Zani i Naltë, VI, 139-140.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i sure-i Zilzalit, Sureja e Termetit. (Zilzâl Suresi'nin Tefsiri-I) Zani i Naltë, II, 131-138.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i suresë së Termetit. (Zilzâl Suresi'nin Tefsiri-II) Zani i Naltë, II, 163-167.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i sure-i Felekut. (Felak Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, III, 773-778.
- Korça, H. A. (2015). Ajeti qe kallxon profetsine e pergjithshme të Muhammedit a.s (II). (Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberligini İfâde Eden Âyet - II) Zani i Naltë, II, 415-419.
- Korça, H. A. (2015). Ajeti që kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhamedit duke u mbështetur te një shumicë dijetarësh europianë (vazhdon). (Avrupalı Bâzı Âlimlere Dayanarak Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberligini İfâde Eden Âyet) Zani i Naltë, II, 447-456.
- Kurtuluş, R. (2013). YUSUF VE ZÜLEYHA. DİA İslam Ansiklopedisi, XLIV, 40-41.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i sure-i Nasrit. (Nasr Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, I, 163-169.
- Korça, H. A. (2015). Tefsir Përmbi Kulturën Muslimane. (Müslüman'ın Kültürü Üzerine Tefsir) Zani i Naltë, I, 390-398.
- Korça, H. A. (2015). Kultura Qeverimtare. (İdâre Kültürü Üzerine) Zani i Naltë, I, 398-400.
- Korça, H. A. (2015). Tefsir i sure-i Alek-it a Kultura Kuranore (Muhammed Mensuri, Abdul-Mumini). (Alâk Suresi'nin Tefsiri Veya Kur'ân Kültürü Üzerine) Zani i Naltë, I, 421-429.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i surei Maunit (e miresise). (Mâûn Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, I, 131-136.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri i sure-i Humezesë. (Hümeze Suresi'nin Tefsiri) Zani i Naltë, I, 291-295.
- Korça, H. A. (2006). Komentimi i disa ajeteve dhe sureve të Kuranit. (Bazı Âyet ve Surelerin Tefsiri) Üsküp: Logos-a Yay.
- Korça, H. A. (2015). Ajeti që na kallëzon profetësin e përgjithshme sipas dokumenteve t'ylemasë europian. (Avrupalı Bâzı Âlimlerin Yazılarına Göre Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberligini İfâde Eden Âyet I) Zani i Naltë, II, 569-575.
- Korça, H. A. (2015). Tefsiri përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhammedit (I). (Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberligini İfâde Eden Âyetin Tefsiri - I) Zani i Naltë, II, 323-326.

- Korça, H. A. (2015). Tefsir përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të H. Muhammedit (II). (Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberliğini İfâde Eden Âyetin Tefsiri - II) Zani i Naltë, II, 355-363.
- Korça, H. A. (2015). Permbi profetësin e përgjithshme të H. Muhammed Mustafajt (a.s.). (Hz. Muhammed Mustafa'nın (a.s) Peygamberliğinin Câmiiyeti Hakkında) Zani i Naltë, II, 635-640.
- Korça, H. A. (2015). Profetësia e përgjithshme e H. Muhammedit (a.s.) (Fundi). (Hz. Muhammed'in (a.s) Peygamberliğinin Câmiiyeti) Zani i Naltë, II, 656-659.
- Korça, H. A. (2015). Ajeti që na kallzon profetësinë e përgjithshme të H. Muhammed Mustafajt (a.s.) pas dokumentavet t'Ylemave European. (Avrupalı Bâzı Âlimlerin Yazılarına Göre Hz. Muhammed'in (a.s) Umûmî Peygamberliğini İfâde Eden Âyet II) Zani i Naltë, II, 543-550.
- Korça, H. A. (2006). Jusufi me Zelihanë. (Yusuf ve Züleyha) Üsküp: Logos-a.
- Lajmerim. (2015). (İlân) Zani i Naltë, I, 254.
- Mertoğlu, M. S. (2002). TEFSİRÜ'L-MENÂR. DİA İslam Ansiklopedisi, XL, 297-299.
- Öztürk, Z. (1993). Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ve Zeliha Mesnevisi'nde Tipler ve Motifler. İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi.